

Montserrat
Roig

ELS
CATALANS
ALS
CAMPS
NAZIS

Montserrat Roig

Els catalans als camps nazis

Introducció de Rosa Toran

Presentació d'Artur London

Edicions 62

Barcelona

Queda rigorosament prohibida sense autorització escrita de l'editor qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra, que serà sotmesa a les sancions establertes per la llei. Podeu adreçar-vos a Cedro (Centro Español de Derechos Reprográficos, www.cedro.org) si necessiteu fotocopiar o escanejar algun fragment d'aquesta obra (www.conlicencia.com; 91 702 19 70 / 93 272 04 47). Tots els drets reservats.

Amb la col·laboració del Departament de Cultura

Aquesta obra ha rebut un ajut a l'edició del Ministerio de Educación, Cultura y Deporte

© Hereus de Montserrat Roig i Fransitorra, 1977, 2017

© de la introducció: Rosa Toran, 2017

Primera edició: 1977

Primera edició en aquesta col·lecció: setembre del 2017

© d'aquesta edició: Edicions 62 s.a.,
Diagonal, 662-664 - 08034 Barcelona
www.edicions62.cat
info@edicions62.cat

Compost a Víctor Igual s.l.,
Aragó, 390, 7.ª planta - 08013 Barcelona
Impress a Egedsa

DIPÒSIT LEGAL: B. 17.353-2017
ISBN: 978-84-297-7619-5

TAULA

Introducció (Rosa Toran).....	I
Nota a l'edició.....	LXVII

ELS CATALANS ALS CAMPS NAZIS

Presentació (Artur London).....	5
Pròleg (Montserrat Roig).....	11
Reconeixences.....	27
Nota sobre les il·lustracions.....	29
Primera part.....	31
Segona part.....	185
Tercera part.....	381
Bibliografia.....	565
Apèndix.....	569
Vocabulari.....	807
Índex de noms.....	813
Sumari.....	827

I

ORIGEN I DESTÍ DELS DEPORTATS

«Penseu que la pau nodreix, penseu que la guerra consumeix.»

(PAUL FLEMMING, 1609-1640)

La guerra era a les acaballes, el 15 de gener de 1939 les tropes del general Franco s'havien apoderat de Tarragona, el 26 de gener entren a Barcelona, el 4 de febrer ocupen Girona. Començava l'èxode per a milers i milers de catalans que havien iniciat, tres anys abans, la resposta a la insurrecció contra la República. Alguns d'ells havien de conèixer els desastres d'una altra guerra, més terrible encara, en la seva pell. Serien, els nostres deportats, homes i dones que anirien a morir o a sobreviure quasi amb desesperació als camps de la mort, a Mauthausen, a Dachau, a Buchenwald, a Ravensbrück... La nostra gent, junt amb republicans de totes les terres ibèriques, havien combatut contra allò que Wilhelm Reich anomenava la resurrecció de l'Edat Mitjana. Havien combatut, també, per una Catalunya viva, per unes terres catalanes més lliures.

El 27 de febrer de 1939 els governs «democràtics» de França i d'Anglaterra reconeixen el govern de Burgos. Aquest govern presidit pel general Franco havia dit l'any 1938: «*El carácter de cada región será respetado, pero sin perjuicio para la unidad nacional, que la queremos absoluta, con una sola lengua, el castellano, y una sola personalidad, la española.*» Els nostres deportats, és clar,

no s'inclouïen del tot en aquesta definició. Tenien el defecte, molt greu, de parlar una altra llengua, el català, i de demanar, des de la seva ideologia d'esquerra, explicacions al concepte d'«*una sola personalidad, la española*».

Els nostres deportats no podien agradar gaire al general Franco. Ells ho sabien i per això travessaven la frontera, amb el cor desfibrat, aquells primers dies del mes de febrer. Els nostres deportats sabien, altrament, que entraven de ple dins la llei de responsabilitats polítiques del 13 de febrer de 1939:

«*Se declara la responsabilidad política de las personas, tanto jurídicas como físicas, que desde el 1.º de octubre de 1934 y hasta el 18 de julio de 1936, contribuyeron a crear o agravar la subversión de todo orden de que se hizo víctima a España y de aquellas otras que, a partir de la segunda de dichas fechas, se hayan opuesto o se opongan al Movimiento nacional con actos concretos o con pasividad grave.*»

Després, segons el diari *El Heraldo de Aragón* del 29 de febrer de 1939, encara eren ampliades les responsabilitats polítiques:

«*También se hallan comprendidos los que hubieren desempeñado cargos con el "Frente Popular" en la Administración central.*

«*Haberse significado públicamente en favor del Frente Popular o de los partidos citados o haber contribuido con su ayuda económica a los mismos, de manera voluntaria y libre, aunque no desempeñaran cargos ni estuvieran afiliados...*

«*Haberse opuesto al Movimiento...*»

Només en quedaven exclosos, d'aquestes responsabilitats, els qui tenien menys de 14 anys, els qui haguessin prestat serveis al Movimiento, els qui haguessin obtingut en la seva defensa la *Laureada* o la Medalla Militar individuals. Els ferits greus incorporats voluntàriament a l'exèrcit des dels primers moments o sis mesos abans al seu reemplaçament. Els qui tinguessin el títol de Cavallers Mutilats absoluts. Els qui haguessin fet el seu penediment públic abans del 18 de juliol de 1936, seguit d'adhesió i col·laboració al Movimiento, apareixerien

beneficiats en eximents o atenuants segons el judici dels tribunals.

Els nostres deportats hi entraven de ple, dins d'aquesta llei. No podien tornar. S'havien oposat al Movimiento amb la seva participació a la vida política a casa nostra, eren homes i dones de la CNT, del PSUC, de l'Esquerra Republicana de Catalunya, d'Estat Català, sindicalistes, socialistes, anarquistes, comunistes, nacionalistes i alguns simplement republicans de cor; homes i dones de les classes populars que no se n'havien penedit mai, d'haver escollit el bàndol de la República. «...he sofert molt per defensar la democràcia i la justícia social. Des de molt jove vaig captar aquestes idees que ja tenia el meu pare: "fes el bé i no miris a qui". M'hi vaig incorporar amb tot l'entusiasme de la meua vida. Va ésser el meu primer amor, sense cap egoisme ni traïció. Després de treballar molt vaig ésser arrossegat en la Guerra Civil d'Espanya i la vam perdre. Car tot el món, o una gran part d'aquest, anava contra nosaltres, perquè érem gent de bona fe», em va dir, amb la ingenuïtat dels idealistes, un deportat que va passar cinc anys a Gusen, el camp annex de Mauthausen.

Quina mena de gent són aquests deportats? Al llarg de les meves entrevistes he pogut comprovar que provenen de la classe treballadora, alguns de capes mitjanes o de la pagesia. Els qui van anar a parar a Mauthausen són, la immensa majoria, detinguts pels alemanys a les companyies de treball en retirada durant la *drôle de guerre*. Els qui van anar als altres camps d'extermini, àdhuc uns quants que també anaren a Mauthausen, caigueren en mans dels nazis per fets de resistència. Ara bé, si fem una repassada del seu lloc de naixença, veurem que abunden els catalans de les comarques i no els de la gran ciutat, mirat des d'un punt de vista proporcional, i que el 19 de juliol molts treballaven en oficis com pintors de parets, fusters, cambriers, paletes, en treballs especialitzats i que van deixar les eines per incorporar-se voluntàriament a la defensa de la República amenaçada. Els qui anaren a raure als camps nazis passaren

per la frontera dels Pirineus, d'aquí que hi trobem tants catalans o fills d'immigrats arrelats a Catalunya, principalment a les zones industrials, com és el cas de la família Cortès, nascuts uns germans a Pechina d'Almeria i els més petits al Prat de Llobregat. Cal remarcar el fet que gairebé tots els catalans víctimes del nazi-feixisme als camps d'Alemanya fossin fills de la classe treballadora. Eren els més desvalguts, els qui menys ajut trobaren per a poder sortir dels camps de concentració francesos. En sortiren els intel·lectuals, els de professions liberals, els qui tenien relacions a França, els quadres importants dels partits; hi restaren els qui no saberen trobar l'esclatxa per a fugir-ne. Els qui no tenien ningú.

He dit que tots els nostres deportats eren antifeixistes convençuts. He dit, també, que una gran majoria provenia de la classe treballadora. Per a provar-ho, deixem que parlin ells.

En Joan N. tenia 28 anys el 1936. Va estar al front d'Aragó, al Vedado de Zuera, a Tardiente, a Robles. Hi feia la intendència, pujaven el pa i l'aigua cap al front i una vegada va veure com n'afusellaven un que havia buidat tota l'aigua durant un bombardeig, no sabia si era espia o si, simplement, tenia molta por. Va fer tot el front d'Aragó i després la retirada cap a Prats de Molló. Però abans va passar pel seu poble, per Campdevàdol. Li van donar el grau de tinent quan travessava la frontera. «Ets tinent del cos de trens», li van dir. Però a ell, això dels graus, tant li feia i volia anar-se'n en les mateixes condicions que els altres. Era el dia tretze de febrer i duia les màquines d'escriure de l'estat major. En Joan N. era de la CNT, perquè, diu, tots els de Campdevàdol n'eren, de la CNT.

«La deportació ha fet molt de mal als nostres sentiments», diu en Francesc.¹ En Francesc té ara més de setanta anys. Par-

1. Es tracta de Francesc Teix. Vaig entrevistar-lo per l'octubre de 1974. Morí el mes de juny de 1975. Em va demanar de no fer sortir el seu nom; crec que ara no transgredeixo la seva voluntat dient al lector de qui es tracta. Ha mort a l'exili.

la i se li humitegen sovint els ulls mentre intenta recordar. El record és dolorós i en Francesc el reté amb força, té por de deixar-lo escapar. La seva història, com la de tots els deportats que han parlat amb mi, no és mai una filera d'accions planes, harmòniques i lligades elles amb elles de manera lògica i natural. La seva història va i ve a la seva memòria dins el record. Els fets entren deslligats, a trossos. I a en Francesc li costa de donar-los una forma coherent. En Francesc tenia 32 anys quan va esclatar la guerra. Aleshores era a la reserva i es va fer de les milícies. Havia estat, durant el servei militar, a l'estat major, a topografia, a Ceuta i a Tetuan. Era cap al 1929 i allí va conèixer en Franco, en Moscardó i en Millán Astray. Li van proposar de quedar-se a l'exèrcit, però els va dir que no, que era un sacrifici massa gran. I això ho va dir per no haver de confessar que era antimilitarista. En va sortir com a sergent de complement. Però quan s'enrolà a les milícies per lluitar contra aquells militars que havia conegut feia set anys, el van fer tinent. Va estar al front d'Aragó, al vèrtex de Massaluga; durant nou setmanes els feixistes els van encerclar.

«Encara que teníem ideologies diferents, socialistes, comunistes o anarquistes, tots lluitàvem sota la mateixa bandera, la republicana.»

A en Francesc no li agradaven els graus. A Robles, li van demanar que dibuixés la bandera de les Joventuts Comunistes amb un cartell que digués: «*España nunca será del fascismo...*»

«I és que nosaltres estàvem convençuts que el feixisme no hi seria per gaire temps.»

No li agrada el terme «guerra civil». En Francesc diu que «allò» era en realitat una guerra d'independència i ho creia de debò, perquè els ho havia dit la Pasionaria.

«Nosaltres teníem les fronteres tancades i a ells, en canvi, els passaven les armes des de Portugal i tot estava ple d'alemanys i d'italians. Si hagués estat una guerra civil, en tres mesos s'acabava. Jo estava fart de sentir, al front, “no tiréis, hermanos, que me paso!”. Podria dir que el vuitanta per cent estava al

costat dels republicans. Una guerra civil es fa entre germans del mateix país i no amb estrangers, que jo els he vistos. Quan fèiem presoners, molts eren alemanys o italians. Així doncs, allò era una guerra d'independència i no pas civil...»

En Roc Llop, de la CNT, va néixer a Miravet. Era inspector de primer ensenyament i durant la guerra posà en pràctica les seves idees pedagògiques. En Salvador Figueres era correspon-sal de guerra per a *La Publicitat*. En Josep Ambròs era mestre d'escola, i la seva vídua em diu:

«El meu home tenia una autèntica vocació de mestre. Volia enlairar el poble, sols pensava en la humanitat. El van traslladar, quan ens casàrem, a la Portella i començà a portar l'escola segons les seves idees. Els pares se'l miraven amb escepticisme, sobretot uns quants, els quals deien que els seus fills eren molt dolents, petits lladres, incontrolats. El meu home no els féu cas i començà per tractar-los com a persones. No havia passat un mes que ja eren uns altres, aquella canalla. No solament no robaven res, sinó que el meu home els feia vendre el material escolar als seus companys. Després, a la tarda, acabades les classes, continuava les lliçons al riu. Els feia canyes de pescar i se'ls emportava a tots. L'alcalde del poble, en veure que era un mestre tan excel·lent, va voler que només es dediqués als seus fills, i el meu home s'hi negà; l'alcalde s'hi enrabia molt, amb el meu home, i després, quan va acabar la guerra i entraren els "seus" a la Portella, es va revenjar: no va voler que els meus fills tinguessin la matrícula gratuïta que els pertocava com a fills de mestre. El meu home era de l'Esquerra, encara que durant la guerra es decantà cada vegada més pel socialisme, sempre que fos un socialisme català. El divuit de juliol vaig veure la meva vida acabada.»

En Josep Ambròs moriria en un dels trens de la mort que anaven cap a Dachau. I té rao la seva vídua: el 18 de juliol representà per a ella la fi d'un amor molt gran. Continua:

«Des que teníem set o vuit anys ens atrèiem. Ell era d'una família molt rica del poble i jo d'una de les més pobres. Quan en

Josep tenia catorze anys se n'anà a Lleida a estudiar per mestre i jo em vaig fer un tip de plorar. Vaig fer per anar a Lleida, jo també, vaig convèncer la meva mare perquè em fiqués en un col·legi de monges i, com que a casa no tenien diners, hi vaig anar com a acompanyanta. Però no ens vàiem mai, només una vegada ens vam trobar al Passeig i ell em va comprar un gelat. La cullereta del gelat, la vaig guardar no sé quants anys. Les monges volien que entrés al convent i jo, com que no el veia mai, no sabia què fer. Al cap d'un temps me'l vaig tornar a trobar i em va dir que em tragués del cap això de fer-me monja, "que no veus que t'has de casar amb mi?", em va dir.

»Durant la guerra en Josep va estar a Lleida, a intendència, i sempre tenia mulladers perquè no procurava només per als soldats, sinó per a tothom. Quan els "nacionals" eren a les portes de Lleida, vam voler sortir tots plegats, nosaltres i les dues criatures, però les carreteres estaven inundades d'aquella gentada que fugia, no s'hi podia passar... En Josep no va trobar cap cotxe per a nosaltres i em va dir, "no em puc quedar més, els feixistes ja són aquí", i se'n va anar. Va ser la darrera vegada que el vaig veure.»

En Josep Ayxendri és de Tarragona i es va escapar de casa seva als disset anys per anar a la guerra. En Joan de Diego, que és un dels pocs republicans que han sobreviscut al camp dels que van arribar-hi el primer dia, és del barri del Fort Pius (Fuer-tepío, en la forma originària castellana), al pont de Marina, un barri de forta tradició obrera i gremial. En Joan de Diego s'enyora molt de Catalunya, de Barcelona i del seu barri, m'explicà com era el seu barri abans, me'n fa un plànol, perquè entengui les batalles campals de les colles d'amics... Però en Joan de Diego no ha tornat mai més, d'ençà que va passar la frontera com a vençut, perquè diu que «encara està enfadat». I afegeix que ara no coneixeria res, perquè els anys ho esborren tot. Sap que la Catalunya d'ara no és la mateixa d'aleshores, de la mateixa manera que quan va veure la seva mare després de molts anys de separació ja no la coneixia...

En Joan de Diego recorda moltes coses de quan era petit,

reté noms que li són familiars d'haver-los sentits a casa, com el d'en Francesc Layret o el d'en Lenin. «El meu pare llegia el diari a casa en veu alta, tenia una dicció molt clara, era un home molt cultivat. Venien els veïns a casa i es posaven al voltant de la taula per escoltar de la nostra ràdio les notícies de la Primera Guerra Mundial... Recordo el temps dels pistolers. Tocant a casa van matar un sindicalista, a prop d'una fàbrica d'aprestos. Passaren dos homes amb una brusa d'aquelles que aleshores duïen els obrers i li van disparar uns trets al nostre davant, davant de la quitxalla del barri. Després es van treure les bruses i se n'anaren. El meu pare em portava als mítings dels sindicalistes i jo tenia por de sentir tota aquella gent que cridava tant. Encara em causen terror les masses... El meu pare era ferroviari, de Segòvia, i la meva mare era nascuda a Àvila. Sóc castellà d'origen i català de sentiment. La meva mare va participar activament a la vaga del 1917. Avui és una dona de més de noranta anys, que segueix entusiasmada les victòries del Barça i altres coses. El meu pare, d'ençà d'aquella vaga, va quedar al carrer i no va ésser readmès fins l'any 1931, amb la República. La meva mare feia part del comitè de vaga de dones i assaltaven les botigues de queviures i anaven a les manifestacions amb la canalla i amb els fills menuts als braços. Treien un pit fora i els alletaven davant de la guàrdia civil, la qual no s'atrevia a fer-los res. La capitana de les dones era una tal senyora Antolina, vídua d'un coronel. La dona devia estar farta del militarisme, perquè era molt valenta i es posava al davant de tothom amb els braços a la cintura i esperant les escomeses dels guàrdies. Les dones anaven en grups a robar el carbó que hi havia a l'Estació del Nord i feien caure els guàrdies dels cavalls tot arrapant-se a les seves cames. També obligaven les "senyoretetes" que passaven pel carrer amb la minyona al darrera a unir-se a elles. Quan van anar al Govern Civil van fer fugir el marquès de Pilares per les clavegueres, mentre elles pujaven abraonades les escales de l'edifici. Algú descargolà la barana de l'escala i moltes dones van caure a baix i es van ferir...»

Així, en Joan de Diego no vol tornar, perquè encara està enrabiats, i tampoc no vol tornar en Josep Arnal, l'amic de l'escriptor Joaquim Amat-Piniella i d'en Pere Vives. Aquest darrer escrivia en una carta a l'Agustí Bartra des del camp de concentració francès: «Un altre xicot magnífic és l'Arnal. Silenciós, sorrut, quan la pressió és molt forta per dins deixa anar cada cosa que et deixa parat. Hi ha una relació tàcita entre ell i jo, feta de coses que no cal dir i d'altres que tampoc no ens direm mai, però l'afecte hi és, i molt sòlid...»² També el vaig veure silenciós i sorrut, jo, quan em va fer el seu testimoni.³ Profundament sòlid, però, i d'una lucidesa gairebé heroica quan recordava els dies feliços de la seva joventut de dibuixant ple de promeses i de somnis, quan encara era capaç de pensar en un futur harmònic. Quan recordava un temps que la distància ha convertit en idíl·lic, les nits del Bataclan, de la casa de madame Petit, les nits d'una Barcelona que res no tenia a veure amb el cementiri d'avui. «Jo, aleshores, era un *corrido*...», i em pica l'ullet, l'Arnal, un dibuixant català que va anar a parar a un dels pitjors Kommandos de Mauthausen, el de Steyr. En Josep Arnal, nascut el 1909 a Barcelona i fill d'aragonesos, era dibuixant professional al *TBO*, al *Pocholo*, al *KKO*, «érem una colla de dibuixants joves, els primers que vam adoptar el sistema americà de fer parlar els personatges amb les paraules dins d'un núvol. I també posàvem el fonema dels sorolls, com paf!, pum!, xop!, glu-glu, etc.». L'Arnal ha creat el famós gos Pif, el de *L'Humanité*, i el seu gos ha recorregut tots els països socialistes. A Leningrad hi ha un teatre de titelles on contínuament representen la història de Pif i de la seva família. Treballà al *Papitu* i a *L'Esquella de la Torratxa*: aquí va fer la primera caricatura d'«en Cametes».

En Josep Ester és un dels fundadors de les Joventuts Lliber-

2. *Cartes des dels camps de concentració*, col. «Antologia Catalana», Edicions 62, Barcelona, 1972.

3. Vegeu el capítol 4 de la segona part.

tàries de Berga. Va estudiar a les Escoles Cristianes, un col·legi de pagament, i l'Ester es pregunta com és que la gent d'esquerres de Berga sortia d'un col·legi confessional. Un dels seus millors amics fou mossèn Armengol, el qual fundà a Berga un grup de signe ben diferent: les Congregacions Marianes. Se celebrà fa uns anys una missa que reuní els antics alumnes de les Escoles Cristianes. Mossèn Armengol, que morí el 1976, va dir, des de la trona, que era una llàstima que les circumstàncies de la Història no permetessin que fos amb ells el vell amic Ester. Mentre m'explica els seus orígens llibertaris, l'Ester insinua un breu somriure. Cenetista fidel i convençut, en Josep Ester va anar a parar a Mauthausen per fets de resistència; era un N. N. (*Nacht und Nebel*, nit i boira),⁴ i això significava que podia ésser afusellat d'un moment a l'altre. És dels pocs deportats que prové de casa benestant i conserva encara l'aire digne i senyor del pagès de les nostres muntanyes. Ha estat un dels testimonis més equànimes i sempre té un record per als seus amics, com l'asturià Montero, comunista, que morí a Astúries el 1946, d'una mort estranya.

Escriptors també n'hi havia, als camps nazis, com en Casimir Climent i Sarrion, fill de valencià i d'asturiana. En Climent, quan tenia sis anys, anava amb el seu pare a veure els anarquistes executats. El seu pare el prenia per la força i li deia «mira'ls bé, t'ha de quedar gravat a la memòria, perquè tu no siguis com ells». Li va quedar gravat a la memòria, però l'efecte va ésser contrari del que desitjava el seu pare. Altres escriptors eren en Bailina i en Joan de Diego. El treball que aquests tres catalans van fer dins de l'aparell burocràtic del camp ha estat inestimable.⁵ Van salvar les llistes dels morts de la crema; en Climent i Sarrion, per exemple, controlava totes les entrades de republicans al camp i va fer-ne una doble llista. Gràcies a la seva acció hem pogut conèixer les xifres exactes dels morts al camp de

4. Vegeu el capítol 1 de la segona part.

5. Vegeu el capítol 3 de la tercera part.

Mauthausen i als seus Kommandos. Un cervell ordenat, un mètode de treball après abans de la guerra, meticulositat, ordre, memòria, eren els elements que posseïen aquests tres catalans per a convertir la seva feina dins la solidaritat i la lluita clandestina en indispensable.

En Dídac Sabater, que morí al camp de Coswig, era del Consell d'Estat Català a Barcelona i el seu pare havia estat un alt funcionari de l'Ajuntament de Badalona. En Francesc Boix, de Girona, acabà els estudis de Medicina a Madrid i es féu de la Izquierda Republicana. Trobem professions liberals, majoritàriament, entre els deportats catalans que van ésser detinguts per fets de resistència, mentre que, com hem anat veient, la gran massa dels qui anaren a Mauthausen agafats arran de la desfeta a França, provenien de les capes més humils de la societat catalana. En Bernat Garcia, detingut per resistent a Bordeus i deportat a Sachsenhausen, era petit mercantil i treballava a la secció comercial de les edicions Proa de Badalona. Aquestes edicions traslladaren els seus locals al carrer Pelayo, a Barcelona; els locals foren incendiats quan les tropes franquistes ocuparen la ciutat. En Bernat Garcia recorda amb molt d'afecte l'Andreu Nin i en Puig i Ferrer, del qual m'ha dit que era un home «nerviós», però, també, un «gran sentimental». Es considerava un català de Badalona, encara que nascut en un poble de la província d'Osca, l'Antoni Blanco i Blanch, de la CNT, home de confiança del sindicalista Joan Peiró. Durant la guerra l'Antoni Blanco fou director de l'empresa Casa Gros, collectivitzada. Morí a Gusen l'11 de setembre de 1941, com també moriren a Gusen diversos campions de boxa, en Joan Tosca i Blanch, campió de grecoromana, en Dídac Lozano i Ribera, en Llorenç Vitrià i Barrera, campió professional, anomenat pels seus companys «la meravella del ring»... I en Salvador Galobardes i Fuentes, d'Estat Català. En Galobardes havia estat a Prats de Molló amb en Francesc Macià. Al Kommando exterior de Mauthausen, Gusen, hi moriren catalans de totes les tendències políti-

ques, com en Francesc Aymerich, de l'Esquerra Republicana de Catalunya, alcalde de Palafrugell, en Josep Sedó, d'Acció Catalana, en Josep Pons i Carceller, mestre d'escola que havia fet els seus estudis a Tarragona repartint llet tots els matins, en Jaume Castells, paleta d'Hostalets de Balenyà, l'Antoni Sayós, fuster del mateix poble, en Josep Iglesias, nascut a Sierrade-fuentes, Càceres, obrer d'una fàbrica de suro a Palafrugell. L'Iglesias era del PSUC. I a Dachau va morir un tramvière de Barcelona, de la CNT, que es deia Alegria...

En Joan Pagès té la cara terrosa, les celles gruixudes i una mica sortides. Els llavis, tancats amb fermesa quan escolten, es desclouen de tant en tant per a escoltar un somriure contemplatiu. En Joan Pagès ha estat sempre un home d'acció i al camp de Mauthausen va decidir resistir i ajudar a resistir.⁶ És de Palamós, té un tarannà calmat, quan parla ho fa molt a poc a poc, amb la idea de deixar tots els detalls ben matisats. En Joan Pagès no va deixar de lluitar quan va sortir de Mauthausen i va ésser empresonat pel règim franquista, el 1951, junt amb en Gregori López Raimundo, el secretari general del PSUC. Ara recorre tot Catalunya presentant la pel·lícula *Nuit et brouillard* i malda per explicar, als qui no ho han viscut, què significa haver estat en un camp d'extermini nazi. De vegades, la gent del públic, fa preguntes puerils, empeltats de la ignorància històrica de tants anys sense parlar-ne, i en Pagès somriu en contestar, somriu entre irònic i trist. En Joan Pagès va molt cansat, té el cor i l'estómac malalts i només pot menjar farinetes, com els nens petits, quan li ve la crisi. Però no deixa mai de presentar la pel·lícula de Resnais, infatigable recordatori del que va ésser el nazisme. Va entrar al Partit Comunista Català quan tenia disset anys, el 1934. Li van dir que si volia ser un bon militant havia de passar una prova: discutir amb els anarquistes sobre política en un debat públic i enfrontar-se, després del debat, als cavalls i als sabres de la guàrdia d'assalt.

6. Vegeu el capítol 3 de la tercera part.

«Jo era, al front, comissari polític d'una companyia. Puc dir que sóc voluntari des del primer dia. Encara no tenia vint-i-dos anys. Defensava que Catalunya pogués expressar la seva pròpia personalitat, com una nació lliure. Potser no em conformava amb una simple autonomia, jo volia anar més lluny, tot i comprenent, com em sembla que comprenc ara, que, mentre les circumstàncies no variïn, no podem deslligar-nos de la resta de l'Estat espanyol, com tampoc no ho podem fer de la resta del món, però amb el mateix poder de decisió de qual-sevol altra nacionalitat.»

Dinou manresans van anar a Mauthausen. Tretze hi van morir. Tots, abans del 18 de juliol, votaven per l'Esquerra. Alguns es van fer, després, del PSUC, de la CNT o d'Estat Català. Dos manresans eren dependents, en Jacint Carrió i en Bernat Toran. En Carrió va ser vice-president del CADCI a Manresa quan tenia vint anys, a França va ser secretari departamental de l'Esquerra Republicana de Catalunya per la Dordonya i, entre d'altres coses, hi va organitzar un homenatge al president Companys. En Bernat Toran, dependent a Can Jorba, va morir a Gusen el 1941, d'esgotament.⁷ En Joaquim Amat-Piniella, manresà, va morir el 1974, encara que portava a dins la mort des que fou alliberat l'any 1945. Manresa encara li deu un homenatge i el desgreuge per haver-lo expulsat a finals dels cinquanta, quan hi era per a signar exemplars de la seva novel·la *K. L. Reich*.

En Josep Escoda va néixer al Lloà, al Priorat. Als divuit anys va anar a viure a Tarragona. Tenia la mare vídua i, per tal de no deixar-la sola, s'allistà voluntari el 1935. L'Alzamiento el va agafar de ple durant el servei militar. El seu regiment marxà cap al front i alliberà Alcanyís. Va marxar tot sencer, el seu regiment, llevat del general Garcia Rebull, que participà al famós judici de Burgos, pel desembre de 1970, i els germans Landa, els quals, juntament amb algun altre, s'amagaren i passaren a l'altra banda. L'Escoda fou ferit a Belchite. Quan es formaren les brigades

7. Vegeu el capítol 3 de la segona part.

mixtes de l'exèrcit popular, anà a la 142 de la 32 Divisió, amb el coronel Manuel Gansedo. No militava en cap partit, però se sentia republicà, progressista en extrem. De petit havia viscut a Terrassa i havia estat criat dins l'ambient de la Casa del Poble i en l'esperit de l'Esquerra Republicana de Catalunya. Una vegada, quan tenia catorze anys, en Francesc Macià li va donar la mà i creu que va estar-se tota una setmana sense rentar-se-la.

En Joan Sarroca és fill de pagesos, de Benissanet. El seu pare, en veure que anava molt bé d'estudi, el féu anar a l'institut de Móra d'Ebre. Tenia setze anys quan va esclatar la guerra; fou un dels responsables del comitè de les JSUC a l'Institut i marxà voluntari ben aviat cap al front. Va pertànyer al V Cos de l'exèrcit republicà i en formà part del comissariat com a instructor de les Joventuts. A l'exèrcit hi havia molts analfabets i en Sarroca treballà com a instructor cultural. Després passà al SEIP (Servei Especial d'Informació Perifèric), on tractaven de fer infiltracions en camp enemic. «Vaig ser cap de sector amb el grau de tinent fins a la fi de la guerra. Els meus pares van travessar la frontera com a refugiats. Allí els separaren, enviaren el meu pare cap al camp de concentració de Sant Cebrià. Va anar a parar a Mauthausen, com jo, i no ens vam veure mai. Va morir a Gusen i jo no ho vaig saber fins al cap d'un any.» En Sarroca, doncs, va saber que hi havia mort el seu pare, com també hi moriria el pare dels germans Cortès, el de l'Alcubierre, el d'en Nos Fibla, el d'en Valsells, el de l'Avinyó; tots aquests eren els deportats més joves, anomenats els *Poschacher*,⁸ la majoria refugiats del grup d'Angulema. Calia salvar-los. Calia que no quedessin «tocats» ni en el cos ni en l'esperit i, com veurem més endavant, aquest fou un dels propòsits de la solidaritat dels més «vells». Entre el grup dels *Poschacher* n'hi havia de tretze anys, com en Quesada i el petit Cortès, tots dos del Prat de Llobregat. També era molt jove en Ramon Milà, que tenia quinze anys acabats de fer quan esclatà la guerra. «Jo volia ésser

8. Vegeu el capítol 1 de la tercera part.

aviador i feia maquetes d'avions, però no em van voler a l'exèrcit perquè deien que encara era una criatura. Treballava d'ajudant de cuiner al restaurant a l'Aigua Fresca. El meu pare era molt bon reboster i havia treballat a llocs com l'hotel Orient i al Ritz. Va ésser el tresorer de la FOSIG, la secció d'hostalera de la UGT. L'agafaren a Figueres i no va poder fugir. Va estar a la presó uns quants anys, era un lluitador de tota la vida. Primer a l'Esquerra i després es va fer comunista. Els franquistes el condemnaren a mort i salvà la pell gràcies a ésser un gran cuiner; els oficials de la presó el volien perquè els fes el menjar. Cap a l'any cinquanta, l'agafaren de nou i, quan va sortir, l'obligaven a presentar-se setmanalment fins que gairebé tenia 80 anys. Mai no respectaren la seva edat. Jo no el podia anar a veure i a ell li refusaven sempre els papers per anar a França. El vaig veure poc abans de morir. Tenia vuitanta-quatre anys.» En Ramon Milà havia fet de cambrer en una cerveseria alemanya que hi havia al passeig de Gràcia. Hi anava tot l'estat major i recorda gent com en Líster, en Trueba, en Comorera. Volia anar al front, però no el deixaven i escoltava les gestes d'aquells a qui servia. Volia participar d'alguna manera i es va allistar al Socors Roig i durant molt de temps anava a treure els morts i els ferits d'entre les runes de les cases bombardejades. El dia en què les tropes d'en Franco entraren a Barcelona, tota la família va haver de fugir, perquè havia estat compromesa en la lluita contra el feixisme. Només els quedà una àvia, que va haver d'aguantar com els franquistes els confiscaven tot el que tenien a casa seva. La mare d'en Ramon Milà va anar al camp de dones de Sant Cebrià, en Milà recorda l'única i darrera vegada que la va veure. «Jo vaig anar des del meu camp amb un soldat i la baioneta calada al meu darrera... No la vaig veure més. Va tornar a Barcelona i va sobreviure pensant que d'un moment a l'altre afusellarien el seu marit i sense saber res de mi. L'any 1943 va tenir una pleuresia i crec que es va deixar morir. Em buscava com una boja...» També era molt jove en Miquel Serra, un dels testimonis que millor coneixen el català escrit, car

pertany a «la generació de la República» i el va aprendre a l'escola, a Roda de Ter. En Miquel Serra és fill d'un cisteller i tenia, com en Ramon Milà, tot just quinze anys quan va començar la guerra. «El meu pare era de la CNT i jo em vaig fer de les JSU de Catalunya. Però potser hauria estat *balilla* si hagüés nascut a l'altre cantó. Va ésser en passar la frontera quan em vaig adonar que els republicans tenien tota la raó d'haver fet el que van fer.»

En Francisco Cortès va fugir d'Almeria i de la fam amb la seva dona i set fills. Va anar a raure al Prat de Llobregat. Allí tots els fills van aprendre el català i s'hi arrelaren. La família Cortès veuria morir un fill de dinou anys, a la Rambla del Prat, i néixer dos fills més. El pare era d'ofici sabater i el germà gran, en Pepe, ben aviat trobà feina a la Paperera. En Jacint Cortès tenia tretze anys quan va esclatar la guerra i el seu germà Manolo n'havia complert onze. Volien fer-se de les JSU de Catalunya, però no els van admetre; eren encara massa menuts. Van conformar-se d'ésser «peoners» de Catalunya. Anaven amb tota la colla d'amics a peu fins a Gavà i hi buscaven ferro entre les deixalles, el buscaven allà on fos, trobaven que era una manera de contribuir en aquella guerra que havien fet seva. Sentien explicar les batalles als grans, rebien les cartes del germà, en Pepe, que era al front de l'Ebre, i els semblava que tot allò era una gran, extraordinària aventura. En Pepe havia marxat al front ple d'entusiasme i de convenciment, era l'ídol de tota la família i el mestre en qüestions de política als ulls d'en Jacint i d'en Manolo. Els dos germans, una vegada que havien bombardejat el Konsomol, un vaixell soviètic, van vendre segells per a recollir diners. I el petit Manolo va ésser el qui en recollí més de tot el Prat. En Jacint Cortès va fer setze anys el mateix dia que travessava els Pirineus cap a França. Des d'aleshores no ha tornat a Catalunya.

En Jaume Arnaud, de la Catalunya Nord, va néixer a Montlluís i a penes tenia vint anys quan els nazis envaïren França. Va anar a la guerra contra Alemanya el 1939, el van fer presoner i,

després d'evadir-se del camp de presoners de guerra, entrà dins la resistència. Quan el vaig conèixer a l'Amical de Mauthausen de París, se'm va adreçar en català en saber que venia de Barcelona.

Com veurem més endavant, totes les dones catalanes que van ésser deportades havien lluitat a la resistència francesa. La majoria d'elles també provenia de la classe treballadora o de la pagesia. Trobem dues emigrades econòmiques, la Sabina i la seva mare, del Pirineu, una mestra de Lleida, la Coloma Serós, pageses com la Neus Català, tres obreres tèxtils, etc. Havien militat activament en diversos partits polítics, com la Roser Fluvià i la Mònica Gené, que eren d'Estat Català; n'hi havia de la CNT, del PSUC, o simplement sindicalistes, com la Carme Boatell:⁹

«Els meus pares tenien una triperia a la plaça de Sant Antoni de Sants. Jo treballava a la fàbrica de teixits Oller i Planells. Durant la guerra vaig ésser del comitè d'empresa. Hi vam fundar, també, un grup de Socors Roig, i el vam anomenar Lina Odena, com a record de la nostra companya que se suïcidà a prop de Guadix per no ésser empresonada pels franquistes al començament de la sublevació militar. Durant la retirada, vaig caure ferida, a les cames, d'un bombardeig. Havia anat voluntària a Figueres, a l'hospital, per ajudar a evacuar els ferits, i els feixistes el van mig destruir. Les tropes d'en Franco entraven a Figueres, tothom qui podia fugia i jo no podia caminar, perquè tenia les cames ferides. Passaren dos anarquistes i, d'una revolada, em van fer pujar dalt del cavall d'un d'ells. A Port de la Selva estaven muntant un hospital d'evacuació, el muntaven per a un regiment del PSUC i només havien pensat en els homes. No em volien prendre perquè era una dona. Vaig pensar: "He de fer el *quiento* de la llàgrima, altrament no en sortiré, no tinc ganes de plorar, jo, sinó de clavar-los quatre nates." I em van agafar. Després vaig poder passar la frontera amb els de l'hospital. Vaig arribar ferida a Perpinyà.»

«Jo era l'única "roja" de la família», conta la Dolors Gener.

9. La Carme Boatell va morir el 31 de maig de 1976 a Perpinyà.

«Recordo que un dia —durant la guerra— em vaig trobar, a la Rambla de Barcelona, un oncle meu del poble. Quan em va veure va venir cap a mi, tot enrabiad, amb els ulls encesos, i es va contenir per no haver-me de pegar un parell de bufes. Fins i tot un cosí germà meu va ser afusellat pels nostres.

»El 1936 jo ja pertanyia a les Joventuts Socialistes Unificades de Catalunya a Lleida. Però era una llonza, em creia que els comunistes eren una gent que netejava les comunes. Primer em vaig organitzar al meu poble, a Alcoletge, a la carretera de Balaguer, i després em van enviar al congrés de les JSUC a Barcelona com a membre de la delegació lleidatana. A poc a poc, doncs, vaig anar entrant dins del *ajo* i a saber de què anava la cosa. Van enviar-me a una escola de la joventut, a Lleida, on hi havia l'Avellina Pijoan, l'Aurèlia, en Pere Ardiaca, un company alemany, i d'altres que m'ensenyaren moltes coses. Anys després, al camp de la mort de Ravensbrück, vaig veure com penjaven tres companyes, una d'elles republicana, la Mimí,¹⁰ i em va venir al cap aquella escola de Lleida on havia après tantes coses. I el record em va fer suportar l'espectacle, em va servir de dinàmica interior i no em vaig desmoralitzar en veure com morien aquelles tres noies... També em van enviar al front d'Osca, a la columna del Del Barrio, amb els de Sanitat. Allà tots eren comunistes, des dels camillers fins als metges, i em van acabar de posar el virus. Vull dir que em van fer veure les coses, perquè jo per aquella època era molt catòlica.

»Al front vaig conèixer el meu marit. Ens vam casar el 1938 a Molins de Rei. Quan vaig passar la frontera encara no havia fet els vint anys.»

En Joan Mestres viu encara a l'exili. Heus aquí com deixà la seva terra:

«Sóc fill de la Mola, del camp de Tarragona, a uns quinze quilòmetres de Móra d'Ebre. Els meus pares eren pagesos i tenien un ramat de cabres. El meu pare va agafar el tifus i van

10. Vegeu el capítol 3 de la tercera part.

haver de vendre terres i cabres. Després va anar a les mines de plom del Priorat, entre Bellmunt i la Mola, però ja no va fer mai més res de bo: les mines van acabar de destrossar-li els pulmons. La meva mare comprava retalls a El Barato per vendre'ls després als pobles del voltant. Era ella qui guanyava la vida per a tota la família. Quan jo tenia 14 anys em van posar a treballar a la mina com a aprenent de mecànic. Hi treballava dotze hores i després anava a aprendre de barber. I també m'ocupava del teatre de la Societat Obrera Republicana: hi fèiem Guimerà, Iglésias. El teatre m'entusiasmava i després m'ha anat molt bé per a fer mítings. A la Societat, hi havia gent de moltes tendències i m'ha ajudat, més tard, a no ésser sectari, perquè hi havia anarquistes —els més forts aleshores—, republicans, radicals i alguns que érem l'ala esquerra de les joventuts republicanes. El nostre mite era en Macià.

»L'any 1928 vaig anar a Barcelona per treballar amb un barber.

«—Si vols viure de debò, has d'anar a França —em deia ell.

«—No, jo no em mouré mai d'aquí, aquesta és la meva terra.

»Si m'arribo a equivocar! Vaig fer el servei militar a Girona, l'any 1932; em van ficar de barber dels oficials i ben aviat vaig adonar-me que la República s'acabava a la sala de banderes, on són els soldats. Érem uns quants republicans avançats que fèiem el soldat, tots amics meus, com també eren amics meus uns anarquistes de Sabadell i uns del Bloc Obrer i Camperol. Venia un sergent molt anticatalà a passar-nos llista i nosaltres sempre contestàvem: Present! Ens van castigar a nosaltres i van tancar al calabós un company, en Riera, que va morir en començar la guerra. Nosaltres no volíem jurar bandera si no alliberaven en Riera i vam anar a veure un diputat de Girona que era republicà. Ens va dir que ells no podien ficar-se amb els militars. Nosaltres li vam replicar que els militars no estaven amb la República. La majoria dels comandants d'aquella caserna havien lluitat amb en Franco a l'Àfrica...

»En començar la guerra vam marxar tot seguit els joves més

dinàmics cap al front. Jo era abans de les Joventuts Republicanes i em vaig fer del PSUC així que es va fundar. Vaig ésser fins al final al front d'Aragó, a la serra de Pàndols, i vaig prendre part a la batalla de l'Ebre, amb en Tagüena al davant. De tres mil que n'érem, sols en vam quedar vius tres-cents al cap d'una setmana. Els feixistes van liquidar gairebé tothom. Bombes, batzacades per tots cantons, mai no he vist tants morts. Només als camps alemanys... Però, malgrat moríem, tothom lluitava. Vam poder passar l'Ebre nedant, allò era una lluita cos a cos. Van dir que la nostra brigada, la cent quaranta, era la que havia lluitat millor. Ens quedàrem vora el Segre fins que arribà l'ensorrada i sense saber on seríem a l'endemà. Vam començar a marxar cap a Barcelona. En arribar-hi i travessar la Diagonal, els catalans no podíem contenir les llàgrimes, car pensàvem que potser ja no hi tornariem. Vam veure els feixistes baixant per Montjuïc i els carrers buits i les dones que assaltaven els magatzems de farina, aquest és el darrer espectacle de Barcelona. I nosaltres, que anàvem reculant, reculant, fins que passàrem la frontera el dia 10 de febrer a la nit.»

El taxi em deixa en una barriada obrera als afores de la ciutat francesa de B. Els edificis tenen les parets escrostonades i són d'un color rosa brut. Han canviat la numeració i em costa de trobar la casa d'en T., vell lluitador de tota la vida, un dels qui organitzà la resistència al camp de Mauthausen. Sento unes veus en castellà i des de baix demano per l'adreça d'en T.

—*Aquí viven muchos españoles, ¿sabe usted? Creo que ese señor es uno que está jubilado, tres casas más abajo.*

Vaig tres escales més avall. L'escala és freda, d'una humitat enganxosa. B. és una ciutat boirosa i sense gaire soroll. Un home gran m'obre la porta. No és gaire alt i amb prou feines li veig la cara. Porta una boina calada, una bufanda que li volta el coll i la boca, un jersei molt gruixut i unes sabatilles de llana.

—Passi —em diu—. Anava a sortir a fora, al balcó, a donar el menjar als meus ocells.

És un pis fosc, tan fosc com la barriada i com la ciutat. És

difícil emmarcar un home com en T. dins d'aquest ambient, tan allunyat del seu passat, de la seva memòria. És com si anés a trobar un home que no té res a veure amb la seva imatge: l'ombra d'un passat amb força que ara s'escola entre les boires d'una ciutat provinciana, els ocells del balcó i la jubilació. Seu en una butaca ampla, repenja les mans al seu bastó i comença a parlar. Es cansa sovint, la respiració es fa feixuga. Aleshores tanca els ulls i reposa uns instants abans de reprendre la conversa. El retrocés cap a la seva memòria és lent, quasi dolorós.

—Els homes es coneixen a l'exili —em diu—. No recordo qui ho va dir, si en Marx o en Lenin.

En T. m'explicà que fins no fa un any, pel cap baix, no s'ha calmat dels forts malsons que patia durant la nit. M'ensenya la carta d'una deportada francesa que anà a parar a Mauthausen després de l'evacuació de Ravensbrück. Es conegueren als rentadors del camp, quan havien tret en T. de la cuina dels suboficials perquè hi havia ràdio i no volien que escoltés les notícies de la guerra. «El record que jo he guardat dels republicans de Mauthausen —diu la carta—, de la vostra solidaritat organitzada a favor de les dones, quedarà inoblidable per a mi. I tu en particular, amic meu, que a la meua edat, als vint-i-un anys, vas saber explicar-me com un veritable camarada molts problemes que m'han estat preciosos.»

En T. és fill de pagesos. Els seus pares fugien de la fam des de Lleida, del poble del Vilosell, i van arribar a Tarragona. Es va col·locar de *botones* a l'hotel Europa. Tenia nou anys. Guanyava més que el seu pare, que treballava la terra d'altri, perquè li donaven propines. Sempre li va agradar estudiar, però no podia anar als «repassos» perquè l'hora de més feina era a la nit. La seva cultura, diu, és més aviat anàrquica. Després el seu pare es va posar a fer de manobre i ell anà cap a Madrid: era l'any 1930. A Madrid militava a les Joventuts Llibertàries. Però va tornar a Catalunya i va voler informar-se més de debò en les qüestions de política. Es va posar a treballar com a cambrer al bar Nin, a Tarragona. Passava aleshores molta gana, perquè només li do-

naven per menjar un llonguet amb sardines. Un dia en Valdés va anar al bar Nin. En T. llegia una revista trotskista que editaven els del Vendrell.

—Què llegeixes? —li va preguntar en Valdés. En T. li va ensenyar la revista i en Valdés li va explicar que allò no servia per a res.

—Et portaré una altra cosa de més profit —li va dir.

I l'endemà li va regalar *L'Estat i la revolució* de Lenin. En T. se'l va empassar en una nit i de seguida va demanar l'ingrés al Partit Comunista Català. Va organitzar les Joventuts a Tarragona i més tard el Sindicat de Cambrers. Aleshores va entrar en contacte amb la Lina Odena i el seu company sastre.

«L'any 1934 anava per la Rambla de Tarragona amb el puny enlaire —em diu en T.—. Venia també el meu amic Ayxendri i el seu pare se'l va trobar. Allí mateix li va donar un parell de clatellades. A mi em mirava malament, el pare de l'Ayxendri, perquè pensava que jo el pervertia.»

Al front d'Aragó, en T. va formar part del comissariat de la 31 Divisió. El 1937 el sector on era va retirar-se cap a França, passaren la frontera per Benasc. A Banyeres de Luixon feren la tria: els qui volien anar amb en Franco i els qui volien anar amb la República. Aquests darrers, van ésser tancats al Casino amb una tanca d'estaques de ferro. I els guàrdies mòbils van prohibir que la gent de Perpinyà els portés menjar. En tornar cap a Catalunya, totes les estacions eren plenes de gom a gom amb gent i banderes roges. Eren els del Socors Roig Internacional i els donaren queviures, tabac i medecines per als malalts del front. En T. va tornar a la 31 Divisió, ara reorganitzada i comandada per en Trueba, al sector de Tremp. Poc temps després va anar de permís a casa seva i va veure la seva dona. Aleshores no sabia que tardarien nou anys a tornar-se a trobar.

«Van ésser els pitjors anys de la meva vida», em conta la dona d'en T., «el pare del meu home era a la presó. Jo treballava, per defensar-me de la misèria, en una fàbrica d'un poble a la vora de Tarragona. La meva sogra vivia a tocar d'un col·legi de monges

que havien convertit en presó de dones. Quan l'anava a veure sentia des de la galeria del darrera els xiscles, els esgarips de les dones que portaven a matar. Algunes dones, però, cantaven *La Internacional*. Jo no ho podia resistir, allò; i sense saber res del meu home...»

De Tragó de Noguera, de Benissanet, de la Mola, de Badalona, de Manresa, d'Alcoletge, de Palamós, mestres, dibuixants, pagesos, barbers, cambrers, joves peoners, adolescents, emigrats d'altres zones més miserables de la Península Ibèrica, voluntaris a la guerra d'Espanya, aquests són els nostres deportats, els «rojos», els «crimals» que passaren la frontera a començament de l'any 1939. Aquests són els qui acabaren, tractats com a bèsties, com a infrahomes, als camps d'extermini nazis. De comarques, del camp, de la ciutat, de la classe obrera o de capes mitjanes, de la pagesia, catalans fugitius, vençuts, dobles víctimes de la irracionalitat del feixisme.

No podien tornar, en Franco ho havia dit ben clar a la Llei de Responsabilitats Polítiques, el 13 de febrer de 1939. La llei s'havia fet en contra d'ells; a l'interior només els quedaven les presons reblertes, la incertesa d'ésser afusellat qualsevol matina. El seu crim, l'havien assenyalat els codis franquistes: s'havien oposat al Movimiento, havien lluitat en contra de la revolta militar des del primer dia, s'havien significat públicament a favor de la República i de la Generalitat de Catalunya, ho havien fet de manera voluntària i lliure, i no havien fet cap mena de penediment públic abans del 18 de juliol.

Començava el llarg èxode. Els nostres deportats han viscut l'aspecte més sinistre d'aquest èxode que s'iniciava per a tants milers de catalans. Els més afortunats van poder fugir a Amèrica, altres restaren a França i visqueren de prop l'ocupació nazi; però ells van conèixer les zones més tèrboles del nazifeixisme alemany. Molts han mort al llarg d'aquest èxode, altres l'han sobreviscut convertits en una altra mena d'éssers, que res no tenen a veure amb els qui s'allistaven per lluitar contra les tropes franquistes; havien esdevingut unes altres persones.